

УДК 728.82/.9(477.54/.62+477.52)

О. Ю. Бірзова

СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ САДИБНИХ АНСАМБЛІВ СЛОБОЖАНЩИНИ

У статті характеризуються складові садибних ансамблів: панський будинок, господарські споруди, парк із квітниками та церква. Аналізуються стилі паркового будівництва, які були характерні для цього регіону. Розглядається роль садиби в суспільному, культурному та господарському житті. Характеризується значення всіх складових елементів в системі садибного ансамблю.

Ключові слова: садиба, ансамбль, парк, будинок, церква.

Садибна тематика в сучасній історичній науці набуває все більшої популярності. Саме сьогодні історики досліджують питання про дворянство, садибні пам'ятки – теми, які протягом минулого буремного століття залишалася осторонь від ґрунтовних досліджень. З останніх публікацій найбільш інформативними є роботи таких авторів, як І. Д. Родічкін [6], А. Л. Антонов [1], які присвячені садибній спадщині України. В дослідженнях характеризуються як самі садибні ансамблі, так і їх складові.

Оскільки садиби тривалий час вивчалися неналежним чином, залишається багато білих плям в їх історії.

Мета статті – дослідити складові частини садибних ансамблів Слобідської України.

Особливість маєтків Слобожанщини полягає в тому, що вони почали оформлюватися лише в другій половині XVIII ст. Замків-фортець на Слобожанщині ніколи не існувало, що пояснюється заселенням цієї території лише в XVII ст. Пам'яток часів бароко в садибному будівництві теж не збереглося, оскільки козацька верхівка не мала достатньо коштів для масштабного будівництва в цей період. Отже, перші ансамблі дійшли до нашого часу лише з класицизму.

Садибні ансамблі поділяються на три групи, цей поділ використовував Г. К. Лукомський, найвідоміший дослідник архітектури та інтер'єру садиб Слобідської України. Великі садиби-палаці, середні і невеличкі будиночки в сільській місцевості.

У тлумачному словнику В. Даля "садиба" трактується як поміщицький будинок на селі з усіма службами та іншими будівлями, садом, городом [3, с. 524].

Домінуюче місце в маєтковому ансамблі належало господарському будинку. Садиба відіграла велику роль у житті її власника.

Ідеал тихого спокійного сільського життя, відхід від міської суєти та вищого світу, надійно закріплювався у самосвідомості дворянина. Власник садиби, користуючись відносно вільністю та віддаленістю, сам створював свій уклад життя, спілкування, свій маленький неповторний світ. Особливу роль відігравали садиби – родові маєтки найвідоміших дворянських родин або заможних і відомих людей. Господарі яких цікавилися останніми досягненнями у галузі сільського господарства, промисловості, ознайомилися з передовими технологіями в мистецтві, політиці, науці – такі садиби впливали не лише на розвиток повітів, але й на всю губернію.

До складу маєтку, окрім головного будинку, належали споруди різного призначення: флігелі, оранжереї, амбари, господарчі та допоміжні будови, церква, сад із парком та парковими спорудами, які в архітектурному сенсі, зазвичай, становили єдність з панським будинком, оскільки були витримані в одному стилістичному оформленні. Іноді на території маєтку розташовувався родинний цвинтар. Саме з маєтковими спорудами цього періоду пов'язане поняття "садибного ансамблю".

Поблизу садибного комплексу могли розміщуватися млини, споруди промислового виробництва, економії (економією до 1917 р. називалося велике поміщицьке господарство в Україні, в якому використовувалася наймана праця та сільськогосподарські машини).

Садиба здебільшого була розрахована на проживання однієї родини та обслуговуючого персоналу. Прислуга зазвичай проживала у флігелях на території садиби, існував гостьовий флігель для родичів і знайомих, також у флігелі могла знаходитися кухня. До дворових людей належали лакеї, кучери, конюхи, егері, повари, прачки, управителі та ін. Заможні поміщики мали своїх каменярів, теслярів, столярів, садівників. За кріпосницького ладу це були кріпаки, а пізніше – вільнонаймані робітники.

З другої половини XVIII ст. оформилися принципи побудови садиб, які збереглися до початку ХХ ст. Палац або садибний будинок був центром маєтку та розташовувався, як правило, на узвишші. Нижче, поруч із палацом, розміщувалися флігелі та службові приміщення розташування яких підкреслювало домінування палацу. До центру садиби часто вела центральна під'їзна алея. Найближчий сад, що знаходився поблизу будинку мав регулярне планування, за ним починався пейзажний парк. Таке влаштування парку отримало назву змішаного стилю. Переходом від палацу до парку слугував партер. Особливу роль в прикрашанні партеру відігравали різноманітні екзотичні дерева, посаджені в діжках, та підстрижені під різні геометричні фігури. Портери прикрашалися фонтанами, вазами, рідше скульптурами.

Художній світ дворянської садиби складався з синтезу різних видів мистецтва, суспільного життя, культурного, господарчого та повсякденного побуту, архітектурним середовищем, яке гармонійно поєднувалося з оточуючим ландшафтом.

На відміну від російських садиб, у яких сад часто був відсутнім, а природничий декор садиби складали квітники та гай, розташовані поруч з ансамблем маєтку, в українських садибах набуло поширення

насадження культурних дерев. Відомо, що у XVII ст. на території слобідських полків існувало декілька царських садів у Краснокутську та Новій Водолазі, виноградники у Чугуєві [1, с. 20]. Академік Гільденштедт у подорожі по Слобідській Україні відзначав, що в цій місцевості фруктові дерева трапляються значно частіше, ніж у російських селах і маєтках. Мандрівник описує сад князя Кантеміра, який складався з декількох сот дерев, переважно вишень, а також з винограду [2, с. 22].

Садово-паркове мистецтво містить зв'язок садово-паркового ландшафту з історією мистецтва, формуванням та розвитком архітектурних стилів [7, с. 13].

Отже, поблизу будинку парк був побудований за принципами французького регулярно стилю з боскетами, алеями та водоймищами геометрично правильної форми. Далі парк будувався за принципами англійської системи. Ці зміни в облаштуванні садибних парків відбулися в XVIII ст. Англійський парк було створено на зразок монастирських садів та античних вілл. Ідеалом такої вілли було з'єднання з природою, а як наслідок цього – відсутність кордону між парком та оточуючим його природним ландшафтом.

Архітектурні принципи поступилися живописним, іррегулярність стала головним здобутком нової концепції. Природне оточення не означало дикі чагарники та зарослі дерев. Це спланована схема насаджень тісних алей, зелених галявин та мальовничих груп дерев, які “вільно” ростуть у парку. Спеціально створювалися або зберігалися ущелини, гроти, пагорби та долини, замість фонтанів будувалися водоспади та струмки.

Англійський парк (пейзажного типу) розглядався як частина довкілля. Мальовнича композиція пейзажного парку нагадувала природні ландшафти з галявинами. Творці садів відмовлялися від штучної геометричної організації простору і намагалися відтворити мальовничі картини дикої природи. Прагнучи створити нові за своєю простотою витвори, паркова архітектура звернулася до античного світу. Класичними парковими спорудами були: грот, павільйони, альтанки, містки та ін. Окрасою парків були тераси, балюстради, оранжереї, ротонда, старі дерева, інколи – скульптура. У планах парків використовувалася змієподібна лінія, водні об'єкти виглядали так, наче їх створила сама природа – споруджувалися мальовничі озера, каскади.

Розвиваючись з плином часу, вбираючи в себе соціальні й естетичні тенденції, садово-паркове мистецтво України мало й регіональні особливості, які були наслідком історичного розвитку того чи іншого регіону, його природно-географічних особливостей, етнографічної своєрідності. На Слобожанщині переважали садиби середнього й дрібного українського дворянства. В таких маєтках значну увагу приділяли садівництву. Сад утримувався за науковими рекомендаціями того часу. Свідченням цього є той факт, що журнал “Економічний магазин” можна було знайти в домашніх бібліотеках багатьох господарів садиб [6, с. 252].

У другій половині XVIII ст. в часи інтенсивного будівництва садиб серед дрібнопомісних землевласників поширилися прийоми вільного розміщення будинків у природному оточенні. В Україні романтика парків підкреслювалася мальовничою природою з пагорбами, долинами річок, поєднуючи різні породи дерев і кущів з фруктовими садами. Тому художній вигляд паркового оточення будинків ніколи не повторювався.

Теоретиком садово-паркового мистецтва в Росії був відомий агроном, лісовод і практик садибного будівництва – А. Болотов (1738 – 1833 рр.) – він обґрунтував ідею створення садів і парків, що відповідали духові народу – “натурального саду”, де враховувався характер місцевої природи, а з художньою метою використовувалися б не лише палацові та декоративні споруди, але й господарчі будівлі. Він вважав, що не варто копіювати європейську моду. Її треба пристосовувати у відповідності до вітчизняних традицій. Так виникла концепція саду, який являв собою суміш регулярного та пейзажного стилів.

Одним із послідовників А. Болотова у Слобожанщині був П. Ярославський, який обіймав посаду харківського губерньського архітектора.

Цю ж концепцію стосовно саду та пейзажного парку в Україні розвивав і О. Паліцин. Дрібнопомісний дворянин, архітектор О. Паліцин після служби в Петербурзі оселився в Попівці Сумського повіту і проводив час, складаючи плани церков і будинків для поміщиків. Його ідеї впливали на формування вигляду парків і садів з чималим асортиментом рослин. Він був одним із початківців європейського побуту в Слобідській Україні.

Власний парк у садибі О. Паліцина в селі Попівка плавно переходив у ліс. За словами І. Каразіна, О. Паліцин “мав смак в архітектурі, прикрасив декілька наших міст та сіл будовами, працюючи на заможних поміщиків, серед яких були Шидловські, Надаржинські та інші, він захоплював їх до кращого розташування будинків” [4, с. 35].

О. Паліцин захоплювався творчістю відомого філософа Жан-Жака Руссо. Архітектор переклав його твір “Нова Елоїза”. Як відомо, Жан-Жак Руссо підтримував концепцію гармонійного життя людини з природою, яке втілювалося на практиці створенням парків “англійського” типу. Мальовничий парк дав підґрунтя для прояву романтизму у XIX ст. Парк – це не територія як самоцінність, а саморегулюючий простір життєдіяльності людини, який формує його світосприйняття та образ життя. Пейзажний парк є найважливішим з того, що внесла Англія в архітектуру XVIII ст. в такому парку створювалася ілюзія звичайної недоторканої природи.

О. Паліцин створив архітектурну школу. Одним з її представників був Іван Назарович Каразін, який своє ставлення до природи тісно пов'язував з моральними принципами ставлення до людини. Він створив декоративний парк в Основ'янцях Харківської губернії. Насадження, рельєф місцевості, дороги й алеї – усе створювало єдину об'ємно-просторову композицію [6, с. 321]. На базі цього парку І. Каразін та його сини успішно здійснювали акліматизацію рослин, нових для України.

Одним з кращих учнів О. Паліцина був М. Алфьоров, якому О. Паліцин залишив Попівку – свій маєток. Але, на відміну від учителя, М. Алфьоров у своїх витворах відходив від теорії поєднання архітектурних споруд з природним оточенням.

За допомогою садово-паркового мистецтва людина переробляла ландшафт по законах краси, вирішуючи при цьому комплекс специфічних та естетичних завдань. У процесі створення парку чи саду виникав синтез природних елементів ландшафту та штучних форм, тобто створюється новий вид ландшафту. В уявленні дворян, сама природа – це ідеальний сад Бога, на зразок райського саду. Кожне дерево, кожна рослина щось значили в загальній гармонії. Білі стовпи берізки нагадували білі стовпи колон. Липи в під'їзних алеях під час весіннього цвітіння нагадували своїми пахощами райський ефір. Акацію саджали як символ безсмертя душі. Для дуба, який сприймався як сила, вічність, влаштовувалися спеціальні галявини. Характерно, що осина, як “прокляте дерево”, майже не трапляється в дворянських садибах.

Ще однією головною складовою ансамблю була церква. Церква як одна з головних складових маєтку доволі часто розміщувалася окремо від інших будівель. Окреме розташування в складі садибного комплексу визначалося прагненням власника маєтку надати селянам можливість бути присутніми на богослужінні. Траплялися випадки, коли поміщики відмовлялися споруджувати церкву на території садиби й будували її на території сусіднього села. Церква зазвичай слугувала місцем поховання власників маєтку і тому особливо ними шанувалася.

На Слобожанщині зодчество означеного періоду характеризувався своєрідними особливостями, зокрема використанням традицій народного мистецтва. Церкви мали хрестовий план, завершувалися за українським звичаєм трьома або п'ятьма ярусами, які відігравали велику роль у висотному розгортанні внутрішнього простору. Українські майстри тонко розуміли естетичний вплив внутрішнього простору на людину, тому не тільки розкривали його всередині церкви, а й об'єднували з висотним розкриттям [5, с. 74].

Таким чином, слобідські садиби поділялися на палацові ансамблі, середні будинки і невеликі будиночки. Складовими садибних ансамблів Слобожанщини були будинок, допоміжні споруди, парк із парковими спорудами та квітниками, церква. Вигляд будинку залежав від часу створення та від смаків власників. Паркове планування здійснювалося частіше місцевими дворянами, які вносили до усталених стилів місцевий колорит. В церковному будівництві можна було побачити елементи місцевої архітектурної школи.

Вивчення окремих складових садибного комплексу, виявлення особливостей, притаманних слобідським садибам, є перспективними темами подальшої наукової роботи.

Джерела та література

1. Антонов А. Л. Сады и парки Харьковской губернии / А. Л. Антонов, А. О. Парамонов. – Х. : Райдер, 2008. – 176 с.
2. Гильденштедт Й. Путешествие академика Гильденштедта. – Х. : Тип. губерн. правления, 1891. – 89 с.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М. : Тип. М. О. Фольфа, 1882. – Т. 4. – 704 с.
4. Лашенков Н. Из воспоминаний В. И. Ярославского о городе Харькове и Харьковской губернии // Харьковский сборник / Под ред. П. С. Эфименко. – Х. : Тип. губерн. правления, 1887. – Вып. 1. – С. 29–53.
5. Логвин Г. Н. Сильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко // Архітектурна спадщина України / Під ред. В. Тимофієнка, А. Пучкова. – К. : НДІТІАМ, 2002. – Вип. 5. – С. 74–81.
6. Родічкін І. Д. Старовинні маєтки України / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкіна – К. : Мистецтво, 2005. – 384 с.
7. Сады, парки и заповедники Украинской ССР / Состав-ли : И. Д. Родичкин, О. И. Родичкина, И. Л. Гринчак и др. – К. : Будівельник, 1985. – 167 с.

Biryova O. Yu. The components of homestead's ensemble of Slobozhanshchyna

The components of homestead's ensemble: the landlord's house, outbuildings, park with flower beds and church are characterized in the article. The styles of park construction's which are typical for this region are analyzed. In the article considered the role of the homestead in public, cultural and economic life. The significance all of the components elements in the homestead ensemble are characterized.

Key words: *homestead, ensemble, park, house, church.*

Бирева О. Ю. Составляющие части усадебных ансамблей Слобожанщины

В статье характеризуются составляющие усадебных ансамблей: барский дом, хозяйственные постройки, парк с цветниками и церковь. Анализируются стили паркового строительства, которые были характерны для этого региона. Рассматривается роль усадьбы в общественной, культурной и хозяйственной жизни. Характеризуется значение всех составляющих элементов в системе усадебного ансамбля.

Ключевые слова: *усадьба, ансамбль, парк, дом, церков.*